
УДК 811.161.2'276.6:61

РЕКОНСТРУКЦІЯ УКРАЇНСЬКОЇ МЕДИЧНОЇ ЛЕКСИКИ XVI–XVIII СТОЛІТЬ

Г. Дидик-Меуш. Українська медицина. Історія назв. — Львів, 2008. — 400 с.

За останні десятиліття значно розширилися напрацювання в царині історії української мови. Зокрема опубліковано низку пам'яток, що містять новий багатий мовний матеріал (Євсевієве Євангеліє 1283 року / Підгот. до вид. Г. Арполенко, З. Козирєва, Г. Лиса, В. Німчук та ін. — К., 2001; Пересопницьке Євангеліє 1556–1561. Дослідження. Транслітерований текст. Словопоказчик / Підгот. І. П. Чепіга за участю Л. А. Гнатенко — К., 2001. — 669 с.; Гісторія... Г. Граб'янки / Упорядник В.М. Мойсієнко. Житомир, 2001. — 280 с.; Актова книга Житомирського гродського уряду 1611 року / Підгот. до вид.: А.М. Матвієнко, В.М. Мойсієнко. — Житомир, 2002. — 392 с.; Акти Житомирського гродського уряду: 1590 рік, 1635 рік / Підгот. до вид. В.М. Мойсієнко. — Житомир, 2004. — 251 с.; Литовська метрика. Книга 561. Ревізії українських замків 1545 року / Підгот. В. Кравченко. — К., 2005.; Смотрицький Герасим. Ключ царства небесного / Підгот. до вид. В. М. Мойсієнко, В.В. Німчук. — Житомир, 2005. — 123 с.; Документи Брацлавського воєводства 1566–1606 років / упорядники М. Крикун, О.П. Піддубняк. — Львів, 2008 тощо), видруковано монографії, у яких аналізовано різні системи української мови (*Мойсієнко В. М. Фонетична система українських поліських говорів у XVI — XVII ст. — Житомир, 2006. — 446 с.; Білоусенко П.І., Німчук В.В. Нариси з історії українського словотворення (суфікс -ина). — Запоріжжя; Ялта; Київ, 2009. 252 с.; Мякишев В. Язык литовского статута 1588 года. — Kraków, 2008. — 718 с. та ін.*), з'явилися праці, що незаангажовано відображають функціонування української мови в певні періоди (*Мозер М. Причинки до історії української мови. — Харків, 2008. — 832 с.; Гнатюк Л.П. Мовний феномен Григорія Сковороди в контексті староукраїнської книжної традиції. —*

© В.М. ТИТАРЕНКО, 2011

К., 2010. — 446 с.), цінну інформацію отримали науковці з опублікуванням історичних словників (*Тимченко Є.* Матеріали до словника писемної та книжної української мови XV — XVIII ст. У 2-х книгах / Підг. до видання В.В. Німчук та Г.І. Лиса. — Київ-Нью-Йорк. — 2003.; Словник української мови XVI — I половини XVII ст. — Вип. 1–14. — Львів, 1994–2010 тощо). Серед цих праць чільне місце посідає монографія **Ганни Дидик-Меуш “Українська медицина. Історія назв”**, яка не випадково була написана у львівському науковому осередку справжніх поціновувачів і збирачів діалектних та історичних скарбів нашої мови.

Повноту й глибину рецензованої праці забезпечило використання понад 230 джерел. Важливо, що авторка не обмежилася вибіркою фактажу лише зі спеціальних джерел — травників та лікарських порадників. Як засвідчує робота, дослідниця ретельно простудіювала пам'ятки різних стилів та жанрів — об'єктом опису була ділова, полемічна, конфесійна, наукова література, яка походить із різних територій, що дозволило дослідниці розширити склад аналізованої групи лексики. Цінним у роботі є й те, що Г. Дидик-Меуш залучила рукописні пам'ятки та стародруки (Кролевецька ратушна книга, *Лькарство на оспалый оумысль чоловічый...*, *Перло многоцѣнное* та інші), матеріали картотек, які зберігаються у відділі української мови Інституту українознавства НАН України (м. Львів): картотеки “Історичного словника українського язика” за ред. Є. Тимченка і фундаментальної картотеки “Словника української мови XVI — I половини XVII ст.” Важливою базою монографії стали лексикографічні праці, діалектологічні студії.

Часові рамки опису дослідниця обрала XVI–XVIII ст. У цей період плідно розвиваються окремі стилі й жанри староукраїнської мови, урізноманітнюються вже наявні, з'являються травники й лікарські порадники, у яких зафіксовано значну кількість медичних назв. Рецензуючи роботу, можемо сказати, що обрані століття є для авторки лише відправним пунктом, оскільки хронологічні межі роботи набагато ширші: дослідження починається від пам'яток Київської Русі й закінчується аналізом лексем в сучасній українській мові. Авторка “перелопатила” величезну кількість діалектних та медичних словників. Зауважимо, що іноді нові джерела дають можливість внести певні поправки щодо хронології деяких найменувань медичної лексики. Зокрема, за нашими спостереженнями, лексема *шпиталь* функціонувала на декілька років раніше (1545 р.)¹, ніж їх виявила дослідниця: (1552 р.) (с. 24). Латинізм *докторъ* зі значенням ‘(учений) ступінь) доктор’ уживався в північноукраїнських текстах, зокрема овруцьких, із другої половини XV ст.²

---

¹ Ревізія Луцького замку // Литовська метрика. Книга 561. Ревізії українських замків 1545 року / Підгот. В. Кравченко. — К., 2005. — С. 179.

² Словник староукраїнської мови XIV–XV ст. У 2 тт. — К., 1977–1978. — Т. I. — С. 314.

Робота складається з передмови, чотирьох розділів, умовних скорочень, списку джерел, літератури та індексу використаних у монографії слів.

У першому розділі — “Українська медицина XVI–XVIII століть” — описано види медицини, поширені на українських землях у XVI–XVIII століттях: народна, монастирська, братська, військова, придворна, дипломована, цехова (це відображено в схемі (с. 43)). Дослідниця коротко зупинилась на характеристиці кожного виду. Зокрема, зазначила, що найважливіше місце в лікуванні людей посідала народна медицина — “невід’ємна частина української традиційно-побутової культури, у якій відображено світогляд народу, акумульовано його досвід і значення (у вужчому значенні — це комплекс рецептів і прийомів лікування, що склався в народному середовищі і передавався усно від покоління до покоління)” (с. 10).

Назви закладів, де лікували хворих, зважаючи на невелику кількість (*больница* й *шпиталь*), доцільно проаналізовано в цьому ж розділі.

Дослідниця на основі інтралінгвальних факторів поділила медичну лексику на три лексико-семантичні групи (назви осіб, які лікують хворих; загальні назви хвороби; назви конкретних хвороб) — вони й стали предметом трьох наступних розділів.

У другому розділі — “Назви осіб, які лікують хворих” — простежено функціонування в XVI–XVIII ст. найменувань аналізованої лексико-семантичної групи. Проведене дослідження засвідчило, що в XVI–XVII ст. функціонувала чимала кількість назв на позначення людей, які надавали медичну допомогу хворим: *баба*, *баля*, *волхв* // *влхв*, *вѣцокъ*, *вошебникъ*, *вошебница*, *чародѣй*, *чародѣйникъ*, *чаровникъ*, *чаровница*, *ворожка*, *ворожѣля*, *ворожбитъ*, *вражбитъ*, *ворожебникъ*, *шепотница*; *цѣлитель*, *врачъ* // *врачъ*, *лѣкаръ*, *лѣкарка*, *докторъ*, *докторка*, *докторчикъ*, *медикъ*, *цѣруликъ* // *целурикъ*, *целюрикъ*, *барверъ* // *балберъ* // *балверъ* // *балбѣръ* // *балвѣръ* // *барвѣръ* // *балвиръ*, *майстеръ* // *майсторъ*, *мистръ*. Як зазначає дослідниця, в основі цих найменувань лежить семантична опозиція ‘науковий’ — ‘народний’, ‘традиційний’ — ‘нетрадиційний’, ‘визнаний’ — ‘заборонений’, ‘фаховий’ — ‘аматорський’ (с. 45).

Лексеми, які, за словами авторки, позначають “умовно-узагальнене поняття “фізичного недомагання, погане самопочуття” (с. 99), проаналізовано в третьому розділі — “Загальні назви хвороби”. Дослідниця відзначила, що ця група є “досить чисельною. Лексеми, які її формують, мають спільне джерело походження — праслов’янську мову — і тривалу історію в писемній мові — загалом від XI ст. (окрім мадяризму *бетежь* // *бетюжь*)” (с. 133). Простеживши подальшу історію виявлених лексем цієї групи, дослідниця відзначила, що “лексико-семантична група “Загальні назви хвороби” за період свого становлення зазнала значних змін”: частина лексем зберігається лише в діалектах, частина перейшла до розряду розмовних; лексеми, які ста-

новили ядро системи, перемістилися на периферію (*болезнь*), а ті, які в досліджуваних пам'ятках уживалися спорадично, нині перебувають в активному вжитку (*хвороба*) (с. 135). Розділ супроводжують розлогі аргументовані висновки (с. 133–135).

Основу **четвертого розділу** – “**Загальні назви хвороб**”, – найбільшого за обсягом (с. 138–340), – становить лексико-семантична група “загальні назви хвороб”, яка включає низку лексико-семантичних підгруп: назви шкірних хвороб, назви венеричних хвороб, назви інфекційних хвороб, назви внутрішніх хвороб, назви хірургічних хвороб, назви нервово-психічних хвороб. На нашу думку, для кращого орієнтування ці підрозділи варто було б відобразити й у змісті книги.

Розділи II–IV побудовані однотипно: кожна лексема проаналізована окремо, у межах лексико-семантичної групи (підгрупи) слова розташовані за алфавітом. До всіх назв додано ілюстративний матеріал, який підтверджує виділене авторкою значення лексеми. Часто цитати наявні з різних стилів і жанрів та з пам'яток, що походять з різних територій. Текстові репрезентації матеріалу чітко паспортизовані. Майже до всіх лексем послідовно застосовано єдиний принцип аналізу. Щоправда, не зрозуміло, чому назви *немочь*, *немоць* проаналізовані разом, а *немоць* – окремо. Адже всі три найменування виступали на позначення загальної назви хвороби й мали спільний лексико-семантичний варіант ‘хвороба’, усі сягають одного й того ж праслов'янського етимона, але різними шляхами потрапили до староукраїнських текстів: перше питоме, інші – відповідно – походять зі старослов'янської та польської (← чеської) мов. Натомість подібні за походженням *бородавка* // *брадавка* // *бродавка*, *короста* // *крас-та* // *кроста* проаналізовано вже як *форми* в одній статті (с. 210–2214; 224–228). Зауважимо, що на подібні труднощі ми також натрапляли, коли аналізували запозичення в північноукраїнських текстах: чи такі випадки вважати лексичним запозиченням і аналізувати як лексеми чи фонетичним запозиченням і розглядати як фонетичний варіант (форму)³.

Монографія насичена цікавим аналізом фактичного матеріалу, авторка ґрунтовно проаналізувала кожне слово в усіх його можливих фонетичних, семантичних варіантах та словоформах. Простудіювавши велику кількість джерел, дослідниця до більшості аналізованих слів подала перші писемні згадки в пам'ятках, відзначила активність уживання лексем в аналізованій період, виявила, у яких стилях та на якій території були поширені ті чи ті медичні назви. До того ж, Ганна Дидик-Меуш простежила подальшу долю найменувань досліджуваної тематичної групи, її роль у розвитку сучасної сис-

---

³ *Титаренко В.* Польський вплив на фонетичну систему ділової мови XVI–XVII ст. (На матеріалі актових книг північноукраїнського ареалу) // *Лінгвістичні студії: Зб. наук. пр. / Черкаський нац. ун-т ім. Б. Хмельницького.* – Черкаси: Брама-Україна, 2006. – С. 134–139.

теми медичної номенклатури. Зокрема в роботі до кожної лексеми відзначено, функціонує номен в українській мові (діалектах, літературній) чи вийшов з активного вжитку й коли. Цінним матеріалом у цьому плані були словники З. Кузеля та Я. Рудницького, П. Білецького-Носенка, Є. Желехівського та С. Недільського, Б. Грінченка, І. Срезневського, сучасні медичні словники тощо. Дослідниця, характеризуючи лексеми, наводить спільнослов'янські паралелі, діалектні відповідники.

Важливо, що в роботі подано різні фонетичні, орфографічні варіанти найменувань (*барверь // балберь // балверь // балбѣрь // балвѣрь // барвѣрь // балвирь, джума // дзума, пархи // парши* тощо), на всі виявлені форми наведено ілюстративний матеріал.

Найглибше й найскрупульозніше проаналізовано виявлені назви на лексико-семантичному рівні. Ілюстративний матеріал чітко розподілено за групами. Дослідниці вдалося виявити найтонші семантичні відтінки лексем. Авторка в роботі відзначила, що частина виявлених слів була багатозначною. Кожне значення підкріплено надійним ілюстративним матеріалом, часто з різних джерел. Дослідниця подала схему, за якою, на її думку, розвивалася значеннева структура більшості загальних назв (с. 134). В окремих словах вдалося простежити час розширення їх полісемічної структури (с. 117, 124). Такий матеріал є цінним, оскільки висвітлює семантичну розгалуженість слова, граматичну форму, нові словотвірні та орфографічні варіанти.

Ганна Дидик-Меуш, проаналізувавши парадигматичні відношення досліджуваної лексики, виявила синонімічні та родо-видові зв'язки, паронімію, антонімічні пари, стійкі вислови (фразеологізми), до складу яких входять медичні назви тощо. Гіперо-гіпонімічні відношення, наявні в обраній тематичній групі, дали підстави дослідниці зробити висновок про те, що “загальні назви хвороби є родовими щодо лексем ЛСГ “Назви конкретних захворювань”, які виступають їхніми видовими корелятами” (с. 135).

У багатьох випадках прокоментовано фонетичні процеси, проаналізовано словотвірні особливості обраної групи слів, зокрема авторка зазначає, якого походження та чи та лексема (девербативного, від прикметників...), чи має вона похідні утворення, подано словотвірні варіанти тощо.

У роботі об'єктивно викладено матеріал, свідченням є вказівки на джерела повідомлення, іноді навіть не одне. Якщо з чимось дослідниця не погоджується або має власний погляд, то в роботі про це коректно, не нав'язливо зазначається (*на нашу думку, на наш погляд...*).

У текст монографії органічно вплетено екстралінгвістичну інформацію: про побудову й утримання шпиталів (с. 25–26), про історію появи цехів (с. 28), виникнення братств (с. 32–33), різноманітні етнографічні матеріали (с. 10, 12, 46, 64) тощо.

Окремий матеріал узагальнено в схемах і таблицях: “Формули-словосполучення на позначення антонімічних понять” (с. 136–137),

“Найпродуктивніші словотвірні моделі українських медичних назв” (с. 338–339). У таблиці (с. 100) схематично відображено лексико-семантичні групи та ряди, які виділила дослідниця в медичній групі лексики.

Для кращої орієнтації читача доцільно укладено покажчик виявлених слів із зазначенням сторінок, на яких здійснено їх аналіз (с. 385–398). Важливо, що авторка в ньому подала всі студійовані в монографії назви та їх варіанти (графічні, фонетичні, словотвірні).

Робота написана доступною науковою мовою, думки викладені логічно, висновки аргументовані, текст монографії ретельно вичитаний. Список літератури налічує більше 220 позицій. Цінну інформацію дослідниця знаходила в працях не лише вітчизняних науковців, а й зарубіжних.

Отже, Ганна Дидик-Меуш, як засвідчила аналізована праця, у мовознавчий обіг увела новий фактологічний матеріал, науково його інтерпретувала, показала особливості формування системи наукової медичної термінології в українській мові. Рецензована монографія, безсумнівно, є актуальною для мовознавства, а зібраний фактаж та результати роботи можуть бути використані не лише в лінгвістиці та методиці мови (викладання спецкурсів, укладання словників, написання монографій тощо), а й у медичній галузі та зацікавити широке коло читачів.

Валентина Титаренко (м. Житомир)

Valentina Titarenko (Zhytomyr)

RECONSTRUCTION OF UKRAINIAN MEDICAL VOCABULARY XVI – XVIII CENTURIES

Book review on: *G. Dydyk-Meush. Ukrayins'ka medytsyna. Istoria nazv. – Lviv, 2008. – 400 s. (Ukrainian medicine. The history of termes).*